

DE FEMINISERING VAN DE ARMOEDE EN DE VERARMING VAN HET FEMINISME

EEN AANZET TOT DISCUSSIE OVER EMANCIPATIEBELEID EN ARMOEDEBESTRIJDING¹

Myrtille Hellendoorn

The feminization of poverty and the impoverishment of feminism

The belief that paid work provides the best way out of poverty for women as well as for men is central to Dutch government policy, both in emancipation policy and in the struggle against poverty. Findings of research into processes of feminization of poverty however, do not justify this belief. Poverty rates of women grew in spite of increased participation rates. The causes of this paradox lie in a complex fusion of changes in labor market-, social security- and familystructures and are not properly taken into account by an unequivocal focus on paid jobs.

The author expands on some developments in feminist thinking that underpinned this focus during the eighties. An unhappy marriage between feminist and liberal individualism was responsible for the notion of economic independence that neglected the social and economic conditions requisite for this independence and hence was blind to class differences. In the early stages of second wave feminist thinking the redistribution of care was seen as conditional to economic independence. In the eighties the two were no longer inextricably linked and pressure on women to participate in the labor market took insufficient account of the fact that this condition was not met. At present the necessity for a reappraisal of care is recognized by more and more people, but the issue of social inequality deserves more emphasis than it is getting up to this point.

Want meestal worden de gelijke plichten al tevoorschijn gehaald in een stadium waarin ze de ongelijkheid alleen maar zullen vergroten
(Joke Smit, 1972 (1984, p. 126))

Wie tegenwoordig als onderzoeker vaststelt dat er armoede bestaat, stelt eigenlijk tegelijk dat er iets aan gedaan moet worden, schrijft Engbersen, zelf een voor-aanstaand onderzoeker van armoede (Engbersen, Vrooman & Snel, 1996, p. 10). De opbouw van de sociale zekerheid na de Tweede Wereldoorlog beruiste op een wijdverbreid gevoel dat de welvaartsverdeling, die ontstond wanneer zij louter door 'de markt' werd bepaald, niet rechtvaardig en niet acceptabel was. De 'eventualiteiten' van het leven, zoals ziekte, invaliditeit, ouderdom en dood, mochten voor het groeiende deel van de bevolking dat op loondienst was aangewezen niet langer identiek zijn aan armoede. Veel uitspraken uit die tijd wijzen erop dat het er bij de opbouw van de sociale zekerheid niet om te doen was de armoede te bestrijden maar om armoedebestrijding overbodig te maken, door te komen tot een maatschappelijk systeem van inkomensverdeling dat uit zichzelf een menswaardig bestaan voor alle inwoners zou garanderen.

Na een lange periode waarin de inkomensverschillen

inderdaad steeds verder afnamen, is in de loop van de jaren tachtig de ongelijkheid in de inkomensverdeling voor het eerst weer toegenomen.² De armoede nam toe, de rijkdom eveneens (Goudzwaard, 1998; De Kleyn, Van de Stadt & Van der Werf, 1991; Wilterdink, 1998). In dezelfde periode schoof het politieke klimaat op in neoliberale richting. In die visie was de inkomensnivellering van de jaren zestig en zeventig te ver doorgeschoten, moest de rol van de overheid in het sociaal-economisch proces worden teruggedrongen en de individuele verantwoordelijkheid van burgers voor hun levensonderhoud worden hersteld. De toenmalige wetenschappelijke onderzoeken naar armoede (Engberink, 1987; Engbersen & Van der Veen, 1987) kregen weinig politieke bijval. Het waren (mede) daardoor de kerken en niet de politici die in de tweede helft van de jaren tachtig als eerste de discussie over armoede heropenden.

In de jaren negentig werd armoede evenwel ook onder politici weer een respectabel onderwerp en werd armoedebestrijding zelfs een speerpunt van het regeringsbeleid. Maar anders dan in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog, vormt armoedebestrijding tegenwoordig geen onderdeel meer van een beleid dat is gericht op hervorming van het systeem van inkomensverdeling als geheel. Het is nu rechtstreeks gericht op de armen zelf.

Werk, werk, werk

De leuze waarmee het eerste kabinet Kok aantrad – ‘werk, werk, werk’ – is representatief voor alle rapporten die in het begin van de jaren negentig over armoede verschenen.³ Ook in de in 1995 verschenen ‘armoedenota’⁴ wordt armoede omschreven als in de eerste plaats een probleem van sociale uitsluiting: een te grote groep huishoudens in de Nederlandse samenleving staat aan de kant. Werk en inkomen, ofwel betaalde arbeid, worden gezien als de belangrijkste middelen om deze groep weer de eigen verantwoordelijkheid voor het bestaan terug te geven. Een activerend arbeidsmarktbeleid en het scheppen van ‘additionele’ banen (in 1995 opgelopen tot een totaal van 140.000 banen volgens De Beer (1996)) kenmerken het bijbehorende overheidsbeleid.

Ook in het emancipatiebeleid staat betaalde arbeid centraal. Voorstanders van de emancipatie van vrouwen beschouwen de relatief hoge kans van vrouwen op armoede als een erfenis van het kostwinnerschap. Arbeidsparticipatie maakt dit risico kleiner, omdat vrouwen dan een inkomen op eigen naam hebben, en de daaraan verbonden rechten op sociale zekerheid en aanvullend pensioen (zie bijvoorbeeld Breed Platform Vrouwen voor Economische Zelfstandigheid 1988, p. 18). In deze visie hebben dus ook arme vrouwen uiteindelijk alles te winnen bij algemene maatregelen om de arbeidsparticipatie van vrouwen te stimuleren, zoals de afschaffing van kostwinnersbepalingen in de sociale zekerheid (idem, pp. 84-85).

De armoedenota van 1995 stelde vast dat armoede bij (specifieke groepen) vrouwen is geconcentreerd. In antwoord daarop aanvaardde de Tweede Kamer in ‘Emancipatie in uitvoering’ een project, gericht op ‘bestrijding feminisering van de armoede’ (Tweede Kamer, 1995), dat zich richt op het vergroten van de arbeidsparticipatie van bijstandsmoeders. Er zal in dit kader ondersteuning worden geboden aan gemeentelijke toeleidingsprojecten voor alleenstaande ouders naar de betaalde arbeid, waarbij met name aandacht zal worden besteed aan de mogelijkheden en problemen om betaalde arbeid met zorgtaken te combineren (Adviesraad voor het Emancipatiebeleid, 1996, pp. 9-10).

In dit artikel zal ik de centrale plaats van de bevordering van de arbeidsparticipatie in het armoedebestrijdings- en emancipatiebeleid bekritisieren. Deze koers houdt onvoldoende rekening met een aantal structurele veranderingen dat zich in de afgelopen decennia op de arbeidsmarkt en in het systeem van inkomens(-her)verdeling heeft voorgedaan. Betaalde arbeid zal niet altijd een garantie tegen bestaansonzekerheid en tegen armoede blijven bieden, ook en vooral niet aan vrouwen met zorgtaken.

Om mijn kritiek te onderbouwen, zal ik beginnen met enkele cijfers. Wie zijn de ‘moderne’ armen eigenlijk? Wat is feminisering van de armoede? Is daar in Nederland sprake van? Sinds wanneer? Op deze laatste vraag kan, zo zal blijken, eigenlijk geen antwoord worden gegeven. Daarvoor ontbreekt helaas het noodzakelijke onderzoek. Uit de gegevens van de meest recente armoedemonitor (over de periode 1990-1996) kan wel afgeleid worden dat zo’n onderzoek erg relevant zou zijn. Ook in Nederland zou sprake kunnen zijn van wat door sommigen de paradox van de feminisering van de armoede wordt genoemd: de stijging van de arbeidsparticipatie van vrouwen en de toename van de armoede onder vrouwen lijken gelijk op te gaan. Daarna zal ik de mogelijke oorzaken van deze paradox bespreken en betogen dat deze onvoldoende worden onderkend en verdisconteerd in het armoedebestrijdingsbeleid en, wat voor dit forum interessanter is, in het emancipatiebeleid.

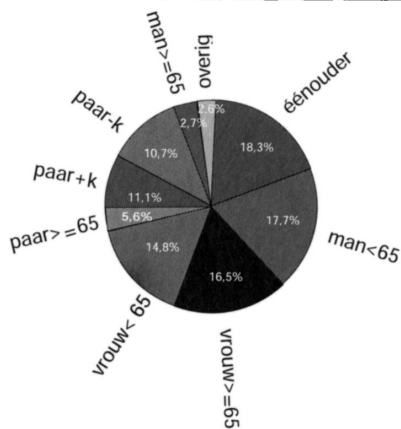
Als bijdrage aan de discussie wil ik besluiten met een persoonlijke stellingname. Een emancipatiebeleid dat consequent koerst op bevordering van de arbeidsparticipatie van vrouwen, onder de omstandigheid dat de onbetaalde zorg ongelijk verdeeld is tussen de seksen, is een riskant beleid. Het verkoopt als het ware de huid voordat de beer geschoten is en er is een groep vrouwen die hiervoor een prijs betaalt. Als emancipatiebeleid ook armoedebestrijdingsbeleid wil zijn, en dat is wellicht discussiepunt nummer één, dan wordt het tijd om ofwel de beer te schieten, ofwel de huid niet langer prijs te geven.

Wie zijn er arm?

De meest recente armoedemonitor (CBS/SCP, 1998) hanteert verschillende armoedegrenzen, die variëren met het type huishouden. In de eerste plaats is er een beleidsmatig minimum. In 1996 bedroeg dat netto f 1.943 voor een (echt)paar tot 65 jaar (namelijk de bijstand). In 1996 waren er in totaal 665.000 huishoudens met een inkomen rond en onder deze grens (kortweg minimuminkomen of sociaal minimum) ofwel 11% van alle huishoudens.

De lage-inkomensgrens ligt iets hoger en bedroeg in 1996 voor een echtpaar zonder kinderen f 2.140 per maand. In totaal waren er in 1996 973.000 huishoudens met een inkomen op of onder deze grens, ongeveer één op de zes huishoudens in Nederland (16%; Armoedemonitor, 1998, pp. 13-19). Deze huishoudens kunnen op verschillende manieren worden bekeken. Enerzijds kan worden nagegaan uit welke groepen zij bestaan. Dit kan het armoedeprofiel genoemd worden. In onderstaande grafiek is het armoedeprofiel volgens het minimuminkomen van 1996 weergegeven.⁵

Huishoudens met inkomen tot 105% minimum, 1996

Grafiek 1

bron: CBS IPO '90-'96; CBS/SCP, 1998

Als we aannemen dat partners van (echt)paren een gelijk inkomensniveau hebben (een aanname waarop zoals bekend veel valt af te dingen...), dan kan op basis van dit profiel ongeveer worden nagegaan wat het verschil is tussen het aandeel van vrouwen en mannen aan het armoedeprofiel.

Het profiel bestaat in 1996 voor 31% uit alleenstaande vrouwen (jonger en ouder dan 65 jaar samen) en voor 20% uit alleenstaande mannen. De éénoudergezinnen, die in meerderheid (voor 90% volgens Niphuis-Nell, 1997, p. 89) bij de vrouwen geteld kunnen worden, vormen 18%. Kortom, de groep alleenstaande arme vrouwen is in totaal ongeveer twee keer zo groot als de groep alleenstaande arme mannen. Tellen we de partners van arme (echt)paren hierbij op – elk bij de eigen sekse – dan bestaat de totale groep armen in 1996 voor ongeveer 41% uit mannen en voor 59% uit vrouwen.

Dit profiel is natuurlijk belangrijk voor het armoedebestrijdingsbeleid. Dat beleid heeft, zo blijkt, te maken met een (doel-)groep waarvan een aanzienlijk deel niet of nauwelijks gebaat kan zijn bij activerend arbeidsmarktbeleid. De huishoudens van ouderen boven de 65 jaar niet (in totaal 25%), en de éénoudergezinnen (18%) alleen in zoverre zij worden 'toegeleid' naar betaalde arbeid die zich laat verenigen met zorgtaken (waar deze ouders alléén voor staan) én met een inkomen boven het sociale minimum. Daar kom ik nog op terug.

Het armoedeprofiel zegt evenwel op zichzelf niet zo veel over het armoederisico van verschillende groepen, ofwel over het percentage van een bepaalde groep als geheel die een inkomen onder de armoedegrens heeft. Dat is de tweede manier om naar de

armoedestatistieken te kijken. Zo leveren huishoudens van jonge paren zonder kinderen door hun grote aantal nog een bijdrage van 10,7% aan het armoedeprofiel (zie grafiek 1), hoewel zij als groep beschouwd het laagste armoederisico van alle naar samenstelling te onderscheiden huishoudens hebben (in 1996 had 4% van hen een minimuminkomen, eigen berekening op basis van CBS IPO 1996 uit 'De armoedemonitor' 1998, tabel B 2.1, pp. 238-240). Voor alleenstaande ouders geldt het omgekeerde.

De paradox van de feminisering van de armoede

Dat huishoudens met een vrouw aan het hoofd vaker bestaansonzeker zijn dan huishoudens met een mannelijk hoofd, blijkt steeds weer uit onderzoek, in welk westers land het ook wordt verricht (Berghman, Muffels & De Vries, 1988, p. 21). Soms wordt dit verschijnsel op zichzelf 'feminisering van de armoede' genoemd (Berghman e.a., 1988; De Jong-Gierveld et al. 1997). Op het eerste gezicht ligt de verklaring voor de hand. Zo stelden Berghman e.a. vast dat huishoudens met een inkomen uit betaalde arbeid minder vaak arm zijn dan uitkeringsgerechtigden, en dat huishoudens met een vrouwelijk hoofd minder vaak een inkomen uit arbeid hebben (gehad) en vaker zijn aangewezen op uitkeringen (Berghman e.a., 1988, p. 23). De remedie (die ook Berghman e.a. voorstonden) lijkt hier logisch uit voort te vloeien: bevorder de werkgelegenheid in het algemeen en de arbeidsparticipatie van vrouwen in het bijzonder. Maar de resultaten van onderzoek naar de vraag of het verschil in armoederisico tussen mannen en vrouwen in de loop van een bepaalde periode is afgenomen of juist gegroeid, wijzen op een paradox.

Met feminisering van de armoede wordt meestal bedoeld op een vergroting van het aandeel van vrouwen aan de totale groep armen. Zo waren er volgens Diana Pearce, die de term in 1978 lanceerde, in 1976 in de Verenigde Staten 15 miljoen volwassenen die leefden onder de armoedegrens en tweederde van hen (62,7%) was vrouw. In 1950 was dat volgens haar nog ongeveer de helft (Pearce, 1978). In 1993 was het aandeel vrouwen onder de armen in de Verenigde Staten nog verder opgelopen (Pearce, 1993). Deze groei, en dat was de paradox, deed zich voor in een periode dat de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt voortdurend gestegen was, óók onder de armen (Pearce, 1993). Ook Bea Cantillon, vooraanstaand deskundige op het gebied van de Belgische sociale zekerheid, stelde voor een veel recentere periode vast dat in België het aandeel van vrouwelijke gezinshoofden in de armoede tussen 1985 en 1992 was toegenomen van 26% tot bijna 40% (Cantillon, 1996, pp. 17,18). (Dit is overigens nog een aanzienlijk lager

aandeel dan in de VS.) Ook zij concludeerde: 'Het is paradoxaal vast te stellen dat, ondanks de sterk gestegen vrouwelijke scolariteits- en activiteitsgraden, het armoederisico onder vrouwen eerder toe- dan afneemt' (Cantillon, 1996, p. 27).

Een vergroting van het aandeel van vrouwen aan het armoedeprofiel hoeft nog niet te betekenen dat het aantal arme vrouwen ook in absolute zin is toegenomen. De verandering kan relatief zijn, bijvoorbeeld omdat in een bepaalde periode het aantal arme mannen (sneller) daalde als gevolg van aantrekkende werkgelegenheid of (!) een hoger sterfterisico. Ook hoeft het niet te betekenen dat het armoederisico van specifieke groepen vrouwen in die periode hoger werd. Het kan de weerslag zijn van algemene demografische veranderingen, zoals de toename van het aandeel van bijvoorbeeld oudere of gescheiden vrouwen (zogenoemde hoge-risicogroepen) aan de bevolking als geheel. Inderdaad wordt feminisering van armoede vaak toegeschreven aan sociaal-demografische veranderingen, zoals vergrijzing of toename van het aantal echtscheidingen.

Zowel Cantillon als Pearce sloten zulke veranderingen uit door het armoederisico per groep te berekenen en zij concludeerden beiden dat het armoederisico voor de verschillende groepen vrouwen sneller was gegroeid dan voor vergelijkbare groepen mannen (Cantillon, 1996, p. 27; Pearce, 1993). Met andere woorden, er waren wel steeds meer alleenstaande oudere vrouwen en alleenstaande ouders bijgekomen, maar deze waren in verhouding ook steeds vaker arm geworden. Bovendien werden ook andere groepen vrouwen armer.

Pearce stelde dat in de VS de toename van het aantal echtscheidingen gepaard was gegaan met een afname van de inkomensondersteuning uit publieke (bijvoorbeeld bijstand) en particuliere (bijvoorbeeld kinderalimentatie) bron. Tegelijkertijd was deze groep vrouwen, onder meer door de noodzaak betaald werk te combineren met zorgtaken, aangewezen geraakt op een in de VS sterk gegroeid segment van de arbeidsmarkt met zeer lage lonen en zonder sociale (vooral werkloosheid-) verzekeringen (Pearce, 1993). Alleenstaande ouders vormen daardoor een steeds groter deel van de in de VS aanzienlijk grote groep van de 'working poor'.

Cantillon kon de toegenomen kwetsbaarheid van oudere vrouwen niet direct verklaren. Voor anderen stelde ook zij vast: 'Er ontstaat – vooral in lagere sociaal-economische categorieën – een typisch vrouwelijk arbeidsmarktpatroon dat gekenmerkt wordt door veel deeltijdse tewerkstelling, werkloosheid, een discontinu loopbaanverloop en dienovereenkomstige lagere inkomens' (Cantillon, 1996, p. 27). Cantillon wees ook nog op een ander verschijnsel. Naarmate een dub-

bel inkomen in Belgische gezinnen meer de norm is, worden eenverdienergezinnen en alleenstaanden tendentieel teruggedrongen tot de laagste inkomenscategorieën. Dit gebeurt temeer doordat onder eenverdienergezinnen het aandeel lager opgeleiden relatief hoog is. Voor veel van de huisvrouwen uit deze gezinnen biedt betaalde arbeid (in combinatie met zorgtaken) nauwelijks een perspectief op een verbetering van de levensstandaard.

Voorzover mij bekend is er in Nederland tot nu toe geen systematisch, alle groepen huishoudens omvattend, onderzoek verricht naar de vraag of het armoederisico van vrouwen (gerelateerd aan en dus ook onderscheiden van demografische veranderingen) over een langere periode is toegenomen, en hoe zich dat verhoudt tot de toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen. Er zijn alleen deelstudies naar specifieke groepen vrouwen, bijvoorbeeld Delft, Niphuis-Nell & Oudijk (1988) en De Jong-Gierveld (1997). Dat is op zichzelf opmerkelijk, want het zou interessante en ook voor het beleid belangrijke uitkomsten kunnen hebben.

Cantillon stelde bijvoorbeeld (onder meer) een soort van opvoedingsloon voor en/of een andere regeling waardoor het volgens haar steeds groter wordende risico van onbetaalde zorg beter gedekt zou worden (Cantillon, 1996, p. 41). Zowel Pearce als Cantillon riepen hun regeringen in de jaren negentig op om zich opnieuw te bezinnen op de centrale plaats die het 'activerend arbeidsmarktbeleid' ook in die landen had.

Is er feminisering van de armoede in Nederland?

De Nederlandse situatie verschilt natuurlijk in allerlei opzichten van die in de VS en ook in België. Het algemene risico op armoede is hier lager. Twee volledige inkomens in een gezin zijn hier (vooralsnog) geen algemene norm. Voorzover ook hier het tweeverdienerschap algemener wordt, komt deeltijdarbeid meer voor dan elders. Toch leidt deze ontwikkeling ook in Nederland tot een toename van de inkomensongelijkheid tussen huishoudens (zie bijvoorbeeld Dessens, 1996).⁶

Anders dan in de Verenigde Staten zijn de meeste 'armen' in Nederland uitkeringsgerechtigd en behoren niet tot de 'working poor'. Dat wil aan de andere kant niet zeggen dat in Nederland een inkomen uit arbeid altijd een garantie biedt tegen armoede. De Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarkt-onderzoek deed onderzoek naar de Nederlandse variant van de 'working poor' en stelde vast dat in 1994 zo'n 10% van de actieve werknemers tot 'de werkende onderklasse' gerekend kon worden (lonen minder dan f 2.400 bruto per maand). Het ging daarbij vooral om banen in

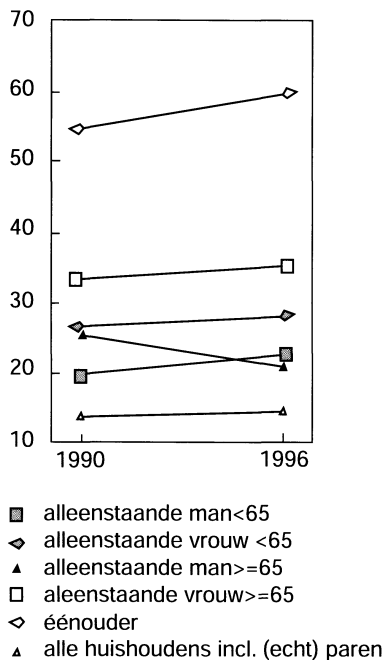
handel en horeca en in de niet-commerciële dienstverlening, waarvoor weinig ervaring en inwerkijd nodig zijn en die in meerderheid (tweederde) door vrouwen worden uitgeoefend (OSA, 1996). De armoedemonitor stelde, van de andere kant af, vast dat van alle huishoudens met een laag inkomen er in 1996 16% leefde van een inkomen uit arbeid en 7% van een inkomen uit het eigen bedrijf (SCP/CBS, 1998, 19).

Er zijn ook overeenkomsten. De toename van het aantal echtscheidingen ging ook hier – eigenlijk al sinds de liberalisering van de echtscheiding aan het begin van de jaren zeventig – gepaard met een gestage afname van het aantal toegekende (en het aantal uitbetaalde) alimentaties of aan een vermindering van de hoogte, de (wettelijke) duur, en de legitimiteit daarvan.⁷ De Algemene Bijstandswet (hierna: ABW) functioneerde enige tijd als vervangende bron van inkomen voor gescheiden vrouwen met kinderen, wat in één opzicht al een verslechtering betekende, namelijk dat eventueel inkomen uit arbeid nu niet langer een aanvulling op het inkomen kon vormen, maar daarvan moest worden afgetrokken (met uitzondering van een bepaalde 'vrijlating'). Vervolgens kwam ook hieraan een einde. In de jaren negentig werd vrijstelling van de arbeidsplicht niet langer algemeen gedoogd, vrijlatingsregelingen werden afgeschaft.⁸ Met de verandering van de Algemene Weduwen en Wezen Wet (hierna: AWW) in de Algemene Nieuwe Bijstandswet (ANW) werd eveneens het weduwpensioen meer dan voorheen onderworpen aan inkomensstoets en arbeidsplicht en kreeg daarmee steeds meer het karakter van een bijstandsregeling.⁹ Tenslotte is in Nederland sinds het begin van de jaren tachtig de koopkracht van het sociale minimum achtergebleven bij de overige inkomens.

In 1988 achtte Niphuis-Nell de kans groot dat de door haar geconstateerde verschillen in armoederisico tussen mannen en vrouwen in de toekomst nog verder zouden toenemen (Niphuis-Nell, 1987). Is haar vrees bewaarheid? De Armoedemonitor van 1998 stelt vast dat het percentage huishoudens onder de lage-inkomensgrens – een grens die, doordat zij gecorrigeerd wordt voor inflatie, geschikter is voor vergelijkingen in de tijd dan het beleidsmatig minimum – sinds 1990 licht is toegenomen, van 15% naar bijna 16% van alle huishoudens. Door de stijging van de vaste lasten en het duurder worden van het minimaal noodzakelijke consumptiepakket, werd het voor steeds meer huishoudens moeilijker om rond te komen (Armoedemonitor, 1998, p. 34). Ook blijkt de verdeling van het armoederisico over de verschillende typen huishouden veranderd te zijn. Grafiek II toont het armoederisico (nu volgens de lage-inkomensgrens) per type huishouden voor 1990 en 1996

(eigen berekening op basis van CBS IPO 1996).

Huishoudens met laag inkomen 1990-1996 als percentage totaal huishoudens van die samenstelling (excl. huish. met studiefinanc. of onvolledig jaarinkomen)

Grafiek II

Bron: CBS, (IPO '90-'96)

In bovenstaande grafiek is in de eerste plaats opnieuw te zien dat het armoederisico (nu dus gedefinieerd naar laag inkomen) van huishoudens van alleenstaande vrouwen hoger ligt dan dat van alleenstaande mannen. Verder valt direct op dat hun armoederisico tussen 1990 en 1996 een stijgende lijn vertoont, evenals dat van alleenstaande ouders en van alleenstaande mannen jonger dan 65 jaar.

De lichte stijging van het percentage van alle huishoudens onder de lage inkomensgrens (van 15% naar 15,7% (zie grafiek II) was het resultaat van tegengestelde ontwikkelingen. Het armoederisico van (echt)paren en overige huishoudens daalde van 8,21% naar 7,26% (eigen berekening op basis van CBS IPO 1996). Het armoederisico van huishoudens van alleenstaanden daarentegen steeg (van 29,3% naar 31,5%). Bij de alleenstaanden steeg dit percentage voor alle groepen, behalve voor alleenstaande mannen ouder of gelijk aan 65 jaar; voor hen daalde het van 25,5% naar 21,2%.

Om na te gaan of het armoederisico van de (alleenstaande) vrouwen sneller steeg dan dat van de

(alleenstaande) mannen, kan de 'sex-poverty'-ratio (hierna: SPR) worden gebruikt. Deze ratio (naar het voorbeeld van McLanahan, Sorensen & Watson, 1989, p. 6 en verder), waarbij het armoederisico van een specifieke groep vrouwen wordt gedeeld door dat van de vergelijkbare groep mannen, vormt een indicatie voor de relatieve armoedekansen van mannen en vrouwen. Indien de SPR groter is dan 1, is het armoederisico voor vrouwen groter. Indien de SPR stijgt, zal ik spreken van feminisering van het armoederisico. 'Indien deze SPR wordt berekend op basis van de inkomensgegevens van het IPO 1996 voor de huishoudens van alleenstaanden, blijkt dat onder oudere alleenstaanden (65 jaar of ouder) de SPR volgens de lage inkomensgrens groeide van 1,31 naar 1,67. (eigen berekening op basis van CBS IPO 1996).' Kortom, in de eerste helft van de jaren negentig was er onder ouderen sprake van een feminisering van het armoederisico, welke maatstaf voor armoede ook wordt gehanteerd.

Voor alleenstaanden jonger dan 65 jaar is het beeld meer gedifferentieerd. Kijken we alleen naar de laagste twee armoedegrenzen, dan was er eveneens sprake van feminisering van het armoederisico. Voor de groep onder het beleidsmatig minimum (tot 95% van dit minimum) groeide de SPR van 0,62 naar 1,54. Voor de groep die langdurig (langer dan drie jaar) een minimuminkomen heeft (tot 105% van het beleidsmatig minimum) nam de SPR eveneens toe van 1,97 naar 2,02. Leggen we de grens echter hoger, bijvoorbeeld bij het lage inkomen, dan zien we dat het risico van dit inkomen bij beide groepen toenam, maar bij de alleenstaande mannen sneller dan bij vrouwen. Deze SPR geeft aan dat vrouwen meer risico lopen, maar het verschil tussen mannen en vrouwen werd kleiner (van 1,35 naar 1,25).

Voor alleenstaande ouders, die in de armoedemonitor 1998 niet zijn uitgesplitst naar sekse, is de SPR niet na te gaan. Wel kunnen we vaststellen dat ook het armoederisico van deze grotendeels uit vrouwen bestaande groep veel sneller groeide dan het gemiddelde risico.

De paradox verklaard

Hoewel de mogelijke oorzaken van het disproportioneel verhoogde risico van vrouwen op een laag inkomen in de jaren negentig per groep verschillend zijn, is het toch wel mogelijk ze onder een algemene noemer te brengen. Deze noemer is het wegvallen of minder hoog worden van huwelijksgerelateerde aanspraken op inkomen,¹⁰ terwijl de eigen perspectieven op de arbeidsmarkt die daarvoor in de plaats zouden moeten komen, door de in heden of verleden verichte onbetaalde zorg relatief beperkt of afwezig zijn. Vooral voor vrouwen die daarbij zelf een laag (poten-

tieel) uurinkomen hebben, en (of) niet mede kunnen steunen op het inkomen van een partner, en (of) door hun leeftijd geen mogelijkheden meer hebben op de arbeidsmarkt, is het armoederisico als gevolg daarvan hoog.

Zo zijn voor weduwen inkomensbronnen, voorheen uit de AWW, verminderd in aantal en in hoogte, terwijl mogelijk ook aanspraken op particuliere nabestaanden-pensioenen geringer werden.¹¹ Het is waarschijnlijk dat voor veel toekomstige weduwen de inkomenssituatie niet veel beter zal zijn omdat de vermindering van dergelijke aanspraken niet gecompenseerd zal worden door pensioenen op eigen naam. Deze moeten immers ook door de huidige generatie vrouwen nog vaak opgebouwd worden in tijdelijke of in deeltijd verrichte banen (zie ook SCP-cahier 40; Armoedemonitor 1997; De Jong-Gierveld, 1997, p. 260). Hetzelfde geldt voor de toekomstige alleenstaande oudere vrouwen die niet verweduwd, maar (ooit) gescheiden zijn. Door de combinatie van de nog steeds bestaande ongelijke verdeling van de zorg met meer structurele beperkingen op de arbeidsmarkt zullen vaste en volledige loopbanen met uitzicht op een goed pensioen op eigen naam voor vrouwen (en overigens ook voor veel mannen) in de toekomst minder algemeen beschikbaar zijn dan zij dat in het kostwinnerstijdperk waren. Deze veranderingen op de arbeidsmarkt zijn wellicht ook al zichtbaar in de hierboven geconstateerde stijging van het lage-inkomensrisico van alleenstaande vrouwen en (vooral) mannen jonger dan 65 jaar en van alleenstaande ouders.

Opmerkelijk aan de stijging van het armoederisico van alleenstaande ouders is dat dit ook hier, paradoxaal, gebeurde terwijl hun arbeidsparticipatie sterk steeg, van 29% in 1986 tot 40% in 1994 (Niphuis-Nell, 1997, pp. 94-95). Noch de additionele arbeid, noch de reguliere arbeid bood blijkbaar een inkomen boven de lage inkomensgrens. Gemeenten die hadden geprobeerd om uitvoering te geven aan het beleid om alleenstaande moeders weer op de arbeidsmarkt te plaatsen, waren al eerder op dit probleem gestoten: een gebrek aan voldoende functies die de combinatie van betaald werk en zorgen mogelijk maken (Emancipatiebureau Den Haag, 1997, p. 7). En De Beer (1996) stelde vast: 'De kans is groot dat voor kostwinners een additionele arbeidsplaats niet leidt tot een verbetering van de inkomenspositie, omdat het loon meestal niet of slechts weinig boven het wettelijk minimumloon uitkomt. Voor alleenstaande ouders is het beeld nauwelijks gunstiger, temeer omdat zij meestal geen volledige baan kunnen aanvaarden' (De Beer, 1996, p. 26). Ook de Armoedemonitor van 1998 concludeert dat van alle uitkeringsgerechtigden met een laag inkomen die tussen

1990 en 1995 een baan vonden (nu zowel een additionele als een reguliere baan), de meerderheid (82%) hierdoor niet uit de armoede raakte, omdat het werk van korte duur was of te laag betaald (Armoedemonitor, 1998, p. 80-81). Tenslotte wordt dit beeld nog bevestigd door de recente evaluatie van de regeling Kinderopvang Alleenstaande Ouders ('KAO'). Van de vrouwen die van deze regeling gebruik maakten, hadden de meesten een 'additionele' baan of een baan als uitzend- of invalkracht. Zij bleven daardoor ofwel aangewezen op een aanvullende uitkering, óf kwamen slechts een weinig uit boven het sociale minimum, met als risico dat zij bij een iets hoger inkomen verschillende andere voorzieningen, zoals individuele huursubsidie, zouden kunnen verliezen. De reden om niettemin de KAO te gebruiken (en overigens ook zeer te waarderen) en een baan (of scholingstraject) te aanvaarden, lag dan ook beduidend vaker in de wens om (geheel of gedeeltelijk) onafhankelijk te zijn van de sociale dienst ('daarin heb je geen privacy') dan in de wens om de inkomenssituatie te verbeteren (Van den Akker, De Graaff & Kersten, 1998, pp. 26-28 en p. 55).

De toename van het gemiddelde verschil in besteedbaar inkomen tussen éénouder en tweouder gezinnen in het begin van de jaren negentig, was vermoedelijk ook het gevolg van de toename van het aantal tweeverdieners. Daardoor nam de achterstand van zowel uitkeringsgerechtigde als van betaald werkende alleenstaande ouders niet alleen absoluut, maar ook relatief toe (Niphuis-Nell, 1997, p. 94-95). Ook de inkomenspositie van (echt-)paren met één inkomen ging hierdoor vermoedelijk relatief achteruit. Hoewel het armoederisico van (echt)paren in het algemeen daalde (in 1990 had 8,2% van hen een laag inkomen en in 1996 7,6%), was het percentage (echt)paren met minderjarige kinderen onder de laagste armoedegrens (tot 95% van het beleidsmatige minimum) juist iets toegenomen, van 2,4% naar 2,5% (eigen berekening op basis van CBS IPO 1996). Het is plausibel dat het door Cantillon beschreven mechanisme ook hier een rol speelt: voor lager geschoolde gehuwde vrouwen blijken, als er kinderen zijn, de baten van het uitoefenen van een beroepsactiviteit nauwelijks op te wegen tegen de cumulatie van lasten.

Samengevat zou de feminisering van het armoederisico mijns inziens dus verklaard kunnen worden uit het gelijktijdig en in combinatie optreden van de volgende ontwikkelingen:

- Daling van de koopkracht van het sociale minimum, waarop vrouwen in verhouding vaak zijn aangewezen;
- Wegvallen of verminderen van huwelijksgelateer-

de aanspraken op inkomen uit het kostwinnerschapstijdperk;

- Wegvallen of verminderen van aanspraken op inkomen uit sociale zekerheid, m.n. uit de AWW;
- Blijvende ongelijke verdeling van de zorg, vooral in huishoudens met kinderen, en dus van ongelijke uitgangsposities op de arbeidsmarkt;
- Segmenteringsprocessen op de arbeidsmarkt en met name de groei van werkgelegenheid in het laag betaalde segment;
- Tendentiële vergroting van de relatieve achterstand van huishoudens met één inkomen, zowel van alleenstaanden als van (echt-)paren, als gevolg van de verbreiding van het tweeverdienerschap.

Houden armoedebestrijding en emancipatiebeleid hier rekening mee?

Uitgangspunten armoedebestrijding

In de Armoedemonitor van 1997 stelde het Sociaal en Cultureel Planbureau '...sommige belangrijke gebeurtenissen die tot armoede leiden, zoals het verlies van een partner, zijn moeilijk door het beleid te beïnvloeden.' Dit is naar mijn mening nu juist de vraag. Het inkomen van de groepen die door deze gebeurtenissen worden getroffen, is wel degelijk door beleid beïnvloed. Niet alleen door beleid dat uitgevoerd werd (zoals de wijzigingen in nabestaandenwetgeving en in bijstandswet), maar ook door beleid dat achterwege bleef.

Waarom is het eigenlijk zo vanzelfsprekend dat bepaalde veranderingen in samenlevingspatronen tot armoede van vrouwen hebben geleid? Immers, de toename van het aantal echtscheidingen bijvoorbeeld heeft onder mannen niet tot een toename van de armoede geleid. Onder meer werd een (wettelijke) beperking van de alimentatieduur als maatschappelijke verantwoordelijkheid aanvaard, juist om dit te voorkomen. Ook de hele periode waarin gemeenten zelf voor gescheiden vrouwen met kinderen een vrijstelling van de arbeidsplicht gedoogden en afzagen van de mogelijkheid tot verhaal op de ex-echtgenoot in geval van een nihilbeding, was een periode waarin de gemeenschap de collectieve verantwoordelijkheid voor het levensonderhoud van deze groep aanvaardde, om de lasten van gescheiden mannen te verlichten. Deze historische tussenfase, waarin een bijstandsuitkering algemeen werd gezien als een alternatief voor alimentatie en niet voor betaalde arbeid, wordt tegenwoordig vaak vergeten. De vraag is dus legitiem, waarom, naarmate steeds meer duidelijk werd dat echtscheiding geen 'aberratie' van het normale patroon is maar een structureel onderdeel van onze samenlevingspatronen, er niet eveneens gewerkt is aan een vorm van maatschappelijke verantwoorde-

lijkheid voor het grote armoederisico dat hieruit voor vrouwen voortkomt.¹² Onlangs nog nam de regering op dit punt een besluit, namelijk om de nieuwe ANW niet uit te breiden tot gescheiden alleenstaande ouders. Eenzelfde vraag kan gesteld worden ten aanzien van de situatie van weduwen. De wijziging van de AWW in de ANW had als expliciet doel (naast bezuinigingen) om de situatie van weduwnaars te verbeteren; de inkomenssituatie van veel weduwen is ondertussen daardoor slechter geworden.

De feminisering van de armoede is geen demografisch natuurverschijnsel; zij is in elk geval voor een deel het gevolg van politieke keuzes die in verleden (en heden) gemaakt zijn.

Ook het onderzoek naar armoede is, althans op verklarend niveau, naar mijn mening enige sekseblindheid te verwijten. Het wegvallen of afwezig zijn (of minder hoog worden) van inkomensbronnen die van oudsher voor vrouwen van belang waren (zoals nabestaandenpensioen of alimentatie) speelt een te geringe rol in de algemene analyse van moderne armoede. De analyse van armoede is vooral georiënteerd op het wegvallen of afwezig zijn van een inkomensbron die van oudsher voor kostwinners bepalend was: de betaalde arbeid. Dit blijkt bijvoorbeeld ook uit de verwarring die aanvankelijk bestond rond de vraag hoe moderne armoede nu eigenlijk precies gedefinieerd en begrepen moest worden. De ene keer had men met 'nieuw' of 'modern' *de aard* van de armoede op het oog (bijvoorbeeld Brand, 1988; Engbersen, Vrooman & Snel, 1996), de andere keer de *groepen of categorieën* die in armoede terechtkwamen (Berghman e.a., 1988; Vranken, 1988). Het merkwaardige was dat in de meeste definities het begrip 'nieuwe' of 'moderne' armoede ging verwijzen naar de langdurige uitkeringsafhankelijkheid die in verzorgingsstaten het gevolg is van langdurige werkloosheid¹³; naar een manier van bestaan dus die nieuw was voor de (impliciet model staande) typische kostwinner uit het recente verleden, die nooit lang zonder werk was. Aan de andere kant moest er voor het opduiken van groepen 'nieuwe' armen over het algemeen een heel ander verschijnsel worden genoemd namelijk 'gewijzigde samenlevingspatronen' of 'gewijzigde gemeenschapsstructuren' (bijvoorbeeld Berghman e.a., 1988, p. 21; Engbersen, 1990, p. 134). Deze 'gewijzigde samenlevingspatronen' werden evenwel niet opgenomen in de algemene definities van moderne armoede en werden daar hooguit als exogene factor of als achtergrondgegeven aan toegevoegd (bijvoorbeeld Engbersen, 1990, p. 134).

Wellicht ontbreken mede hierdoor ook op empirisch niveau vaak de gegevens die nodig zijn om (oorzaken van) feminisering van de armoede over een

bepaalde periode vast te kunnen stellen. Daarvoor zijn data nodig over de verschillende bronnen van inkomen (arbeid, overdrachten, maar ook de (nabestaanden-)pensioenen, alimentaties e.d.) die bovendien gekruist zijn met demografische gegevens zoals leeftijd, sekse, samenstelling van het huishouden. Dergelijke data worden evenwel zelden of nooit gegeven, althans niet op dit hoge aggregatieniveau. Systematisch onderzoek naar eventuele processen van feminisering van de armoede in Nederland zou m.i. gewenst zijn, als (vast) onderdeel van het armoedeonderzoek dat het SCP en het CBS periodiek verrichten.

Uitgangspunten emancipatiebeleid

Terwijl het algemene armoedebestrijdingsbeleid in zekere mate leed aan sekseblindheid, leed het emancipatiebeleid van de jaren tachtig aan een zekere mate van klassenblindheid. Het emancipatiebeleid neemt als uitgangspunt dat economische zelfstandigheid het hoge armoederisico van vrouwen kan tegengaan. De paradox van de feminisering van de armoede spreekt dit tegen, althans voorzover dit voor alle vrouwen wordt verwacht. De arbeidsparticipatie van vrouwen mag dan steeds verder stijgen, zolang de zorg ongelijk verdeeld is en de uitgangspositie van vrouwen op de arbeidsmarkt in verhouding nadelig is, zal er aan de onderkant van de inkomens- en opleidingsverdeling steeds een belangrijke groep vrouwen blijven waarvoor arbeidsparticipatie geen uitweg uit armoede biedt. Segmenteringsprocessen op de arbeidsmarkt hebben het risico van zeer laag betaalde arbeid verhoogd. Dit risico treft ook mannen, maar is door combinatie met de onbetaalde zorg voor vrouwen disproportioneel hoog.

Wat is er naar mijn mening misgegaan met de uitgangspunten van het emancipatiebeleid? In de eerste plaats is een veel te naadloze aansluiting gezocht bij het liberale individualisme dat in de loop van de jaren tachtig de overhand kreeg. Hierdoor verdween de herverdeling van de onbetaalde zorg als voorwaarde voor zelfstandigheid uit beeld, een verdwijntruc die zich, in de tweede plaats, ook voltrok in het begrip 'economische zelfstandigheid' dat in de jaren tachtig het sleutelwoord werd van het emancipatiebeleid.

Een ongelukkig huwelijk tussen feministisch en liberaal individualiseringsstreven

Het stelsel van sociale zekerheid dat na de Tweede Wereldoorlog ook in Nederland is opgebouwd, beoogde niet alleen bestaanszekerheid voor iedereen te scheppen maar ook, en dat blijft in de algemene literatuur vaak impliciet, om dit te doen in de vorm van het kostwinnerschapssysteem. Enerzijds werden rech-

ten op bestaanszekerheid vastgemaakt aan betaalde arbeid, anderzijds werd ervan uitgegaan dat gehuwde mannen een kostwinnersplicht hadden. Volksverzekeringen als de AWW, financiële (op gezinsbudgetten gebaseerde) bodems in diverse sociale uitkeringen, de belastingvrije voet, al deze gewraakte 'kostwinnersbepalingen' hadden als doel de werkende kostwinner te ondersteunen in het nakomen van zijn kostwinnersplicht. Op deze wijze kon, althans in theorie, voorzien worden in het levensonderhoud van alle leden van de samenleving: kinderen, ouderen en anderen die per definitie zelf geen betaalde arbeid konden verrichten, werden verzorgd door vrouwen, vrouwen werden daartoe in staat gesteld door de (door de overheid ondersteunde) kostwinnersplicht van de echtgenoot, de echtgenoot werd in staat gesteld om de kost te winnen door de onbetaalde arbeid van zijn vrouw. Zo ontstond een maatschappelijk systeem van inkomensverdeling waarin betaalde en onbetaalde arbeid op het niveau van individuele echtparen verdeeld was.

Waar het mij hier om gaat is dat dit een stelsel was waarin de onbetaalde zorg (via de kostwinner) gefinancierd werd. Het sociale minimum had daarbij als functie ervoor te zorgen dat, met de verbreiding van de welvaart, ook de laagste inkomensgroepen zowel voldoende financiële inkomsten als voldoende tijd zouden hebben om voor afhankelijken te zorgen naar de maatstaven die met de uitbreiding van de welvaart in Nederland gewoon waren geworden.

Het feminisme van de zogenoemde tweede golf verzette zich principieel tegen het kostwinnerschapssysteem en tegen de daarbij horende afhankelijkheid van vrouwen van mannen. Het feministische streven naar economische zelfstandigheid van vrouwen impliceerde dat het kostwinnerschapssysteem in zijn geheel hervormd zou moeten worden; daartoe moest niet alleen de betaalde, maar ook de onbetaalde arbeid over de seksen worden herverdeeld. De economische zelfstandigheid van vrouwen was natuurlijk al door eerdere feministische bewegingen aan de orde gesteld, maar dit laatste streven, de herverdeling van de onbetaalde arbeid, was nieuw en kenmerkend voor het 'moderne' feminisme. Alleen wanneer de onbetaalde arbeid herverdeeld zou worden, zouden er voorwaarden voor gelijke posities op de arbeidsmarkt kunnen ontstaan. In de jaren zeventig vertaalde dit ideaal zich in de eis van een arbeidstijdverkorting per dag (Smit, 1978/1984).

In de jaren tachtig echter ging deze eis steeds minder goed passen in het politieke klimaat (zie ook Linthorst, 1990). Het werd in het algemeen minder voor de hand liggend de overheid tegemoet te treden als een instantie die zich met de inkomensvorming en -verdeling zou moeten bemoeien. De zelfredzaamheid

van individuen moest gestimuleerd worden.

Het individualistisch mensbeeld dat in de loop van de jaren tachtig de overhand kreeg (zie voor een overzicht van de verschillende opvattingen over individualisering Bussemaker, 1993), leek zich wél goed te verenigen met het individualisme van feministischen huize, en het was vooral deze overeenkomst waardoor een specifiek deel van de feministische eisen, zoals die welke gericht waren op bevordering van de arbeidsparticipatie van vrouwen en op de individualisering van de inkomensvorming, de wind mee kregen. Toch was het een samengaan tussen van oorsprong zeer verschillende doelstellingen. De individualisering die het feminisme voorstond, had van oudsher betrekking op de economische zelfstandigheid van vrouwen ten opzichte van mannen; een verandering in de verdeling van inkomensvorming waarvoor de overheid (mede) de voorwaarden zou moeten scheppen. De liberale individualisering daarentegen beoogde de zelfstandigheid van de burger ten opzichte van de overheid, en dus juist een afnemende bemoeienis van de overheid met de inkomensvorming en verdeling. Tussen beide doelstellingen is, onder de noemer van de economische zelfstandigheid, een m.i. ongelijkwaardig huwelijk gesloten, waarbij het feministisch individualisme zich veel meer zou aanpassen aan het liberale project, dan omgekeerd. In het huwelijk, dat alleen mogelijk was doordat eisen met een radicalere strekking, zoals de arbeidstijdverkorting per dag, in het emancipatiebeleid vrijwel geheel van het toneel waren verdwenen, delven tenslotte ook meer liberaal georiënteerde feministische verlangens (zoals bijvoorbeeld het totstandkomen van een individueel uitkeringsrecht naast een individuele arbeidsplicht) het onderspit.

De inhoud die in de vrouwenbeweging gegeven werd aan het begrip 'economische zelfstandigheid', dat in de jaren tachtig het sleutelwoord werd van het emancipatiebeleid (zie ook Keuzenkamp & Teunissen, 1990) illustreert eens te meer hoe ongelukkig dit 'huwelijk' was.

Economische zelfstandigheid: een schijnbegrip

In het Beleidsplan Emancipatie dat in 1985 door de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Kappeyne van de Coppello, aan de Kamer is aangeboden, werd economische zelfstandigheid (een term die eerder door het Breed Platform voor Economische Zelfstandigheid was gelanceerd) het hoofdoel van beleid:

'...en voor deze grotere zelfstandigheid is essentieel dat iedere volwassene in staat zal zijn in het eigen levensonderhoud te voorzien en voor zichzelf te zor-

gen en in vrijheid te kiezen voor het aangaan van relaties en voor het nemen van verantwoordelijkheid voor kinderen' (Beleidsplan Emancipatie 1984-1985, p. 13).

In de memorie van toelichting staat kortweg:

'De hoofddoelstelling van het emancipatiebeleid op dit terrein is dan ook, voor de lange termijn, het bereiken van de situatie waarin ieder volwassen individu, ongeacht de leefvorm waarvan hij of zij deel uitmaakt, in eigen levensonderhoud kan voorzien' (emancipatie van de vrouw in de regeringsverklaring en in de memories van toelichting, 1985, p. 60).

In het begrip economische zelfstandigheid, omschreven als een volwassene die in zijn of haar eigen levensonderhoud voorziet (zie boven), wordt volledig geabstraheerd van onbetaalde zorgarbeid, en de enige relatie die wordt benoemd is die tussen een individu en de arbeidsmarkt. Anders gezegd, het verband tussen financiële en materiële zorg voor afhankelijken enerzijds, en de mogelijkheid voor volwassenen om op de arbeidsmarkt economisch zelfstandig te worden anderzijds, is in dit beginsel weggedefinieerd. Het economisch zelfstandige individu is een abstract individu, niet alleen onzijdig, maar ook zonder zorgverplichtingen, financieel of in termen van tijdsbesteding. Deze abstractie past in de termen waarin in liberaal gedachtegoed over het zichzelf waarmakende individu en over het zelfredzame (ten opzichte van de overheid) individu wordt gesproken (zie bijvoorbeeld Teldersstichting, 1983) en past ook in de principes die al jaar en dag op de arbeidsmarkt gelden waarin de prestatie van een individu de grondslag voor de beloning vormt. Maar deze abstractie is ongeldig voor een maatschappijvisie die juist beoogde om de algemeenheidsmythe die aan het abstracte individu ten grondslag lag te doorbreken, en die benadrukte dat in onze samenleving aan betaalde prestaties altijd onbetaalde prestaties verbonden zijn, hoezeer deze op de 'werkvloer' ook onzichtbaar zijn wanneer zij aan een ander zijn gedelegeerd. Deze ongeldigheid blijkt ook wanneer geprobeerd wordt om een concrete ondergrens aan te geven voor economische zelfstandigheid. 'Het individu' wordt dan 'de alleenstaande'. Zo wordt in verschillende publicaties waarin de term economische zelfstandigheid werd uitgewerkt, de ondergrens van economische zelfstandigheid gelegd bij het sociale minimum van een alleenstaande met eigen voorkeur (Bruyn-Hundt & Port-Buter, 1986, p. 40).

Maar als we er van uitgaan dat er in elke samenleving zorgafhankelijke individuen zullen zijn, dan is voor een toekomstige wereld die geheel moet draaien op economisch zelfstandige individuen het minimale

basismodel niet een alleenstaande, maar een individu met zowel financiële als materiële zorgtaken. Daarbij hoeven we niet alleen te denken aan de verantwoordelijkheid van een ouder voor een kind, maar bijvoorbeeld ook van een volwassene voor een bejaarde ouder of voor anderen. Waar het om gaat, is dat het aantal uren dat na en naast zorg overblijft om op de arbeidsmarkt een inkomen te verdienen, voor iedereen beperkt zal zijn en toch voldoende moet zijn om zowel zichzelf als wettig afhankelijken óók financieel te onderhouden naar maatstaven die op een bepaald moment gelden voor een minimaal 'decent' bestaan. Dat is het enige basismodel dat logisch in de plaats komt van het kostwinnerschapsmodel wanneer het individualiseringsstreven consequent moet worden uitgevoerd, en een op individuen gebaseerde samenleving in de plaats moet treden van een samenleving gebaseerd op economische eenheden. In het kostwinnerschapssysteem werd in de financiële en verzorgingsbehoefte van alle leden van de samenleving voorzien door een taakverdeling op het niveau van individuele (echt)paren; in een geïndividualiseerde samenleving zal hierin voorzien moeten kunnen worden door een taak-'verdeling' op het niveau van elk individu...

Dat deze consequentie niet getrokken werd, komt natuurlijk omdat het economisch zelfstandige individu inderdaad alleen maar een abstractie is. In de meeste gevallen wordt de financiële en materiële zorg voor afhankelijken, in elk geval voor kinderen, in Nederland niet gedragen door alleenstaanden maar door (echt-)paren. Deze feitelijke situatie vormt ook het impliciete referentiepunt van een streven dat alleen in theorie gericht is op de economische zelfstandigheid van afzonderlijke individuen.

Dat blijkt bijvoorbeeld uit de wijze waarop in het begin van de jaren negentig het begrip zorgzelfstandigheid ('het voor zichzelf kunnen zorgen en het op zich nemen van de zorg voor anderen', Breed Platform, 1989b, p. 6) als doelstelling wordt toegevoegd aan de economische zelfstandigheid. Op zichzelf kwam deze toevoeging voort uit groeiende bezorgdheid over het feit dat de deelname van mannen aan onbetaalde arbeid nauwelijks was toegenomen. Een afzonderlijk individu kan deze zorgzelfstandigheid evenwel alleen realiseren als hij of zij de 'verzorgde' ook in financieel opzicht kan onderhouden. Het begrip economische zelfstandigheid bleef evenwel gedefinieerd als individuele zelfstandigheid: 'Uitgaande van individuele economische en zorgzelfstandigheid, moet in voorkomende gevallen de zorg voor anderen gelijkelijk verdeeld worden' (Breed Platform, 1989b, p. 8). Verdeeld tussen wie? Blijkbaar zijn hier toch weer economische eenheden het uitgangspunt, wanneer het om zorg voor anderen dan alleen zichzelf gaat.

Met de acceptatie en bevordering van een inkomensbeleid, dat principieel gebaseerd is op de economische zelfstandigheid van abstracte individuen, werd ook een beleid geaccepteerd (en bevorderd), dat uitgaat van een sociaal minimum waarin de aanwezigheid van zorgtaken, anders dan in het kostwinnerschapssysteem, per definitie niet meer is verdisconteerd. En dat impliceerde weer dat geaccepteerd werd dat voor lagere inkomensgroepen in principe een situatie zou kunnen ontstaan die we eigenlijk nog kennen uit de tijd vóór de integratie van het kostwinnerschapssysteem in de sociale zekerheid: een situatie waarin combinatie van zorgtaken en inkomensverwerving problematisch kan worden. Het huidige emancipatiebeleid, hoe oprecht ook bezorgd over feminisering van de armoede, is om deze reden niet tot een goed antwoord daarop in staat.

Tot slot

In de jaren negentig is de (verdeling van) onbetaalde zorg weer sterk in de belangstelling komen te staan. In de meest uiteenlopende kringen bloeiden zorgdebatten op. In het CDA werd de geringe maatschappelijke waardering voor onbetaalde zorg bekritiseerd (zie bijvoorbeeld WIDC, 1997).

Feministen uit uiteenlopende kringen hadden al eerder kritiek geuit op de eenzijdigheid van een op arbeidsparticipatie gericht emancipatiebeleid (bijvoorbeeld Pessers, 1994; Andringa, 1990; Zwinkels, 1990; Outshoorn, 1991). Ook vrouwen van het Platform voor Economische Zelfstandigheid gingen zich steeds meer zorgen maken over de geringe voortgang op het gebied van de herverdeling van de onbetaalde zorg (Boelens, 1993) en in 1993 trok het 'Nationale Zorgplan' van De Bruijn veel publiciteit (De Bruijn, 1993).

Ook in het emancipatiebeleid kwam het onderwerp weer hoger op de agenda te staan. Om de zorgverantwoordelijkheid van mannen te vergroten, werd beleid aangekondigd op het gebied van voorlichting en onderwijs, het stimuleren van het gebruik van deeltijdarbeid en verlofregelingen (vooral door mannen) en de uitbreiding van het aantal kinderopvangplaatsen (Ministerie van Sociale Zaken & Werkgelegenheid, 1992, p. 21).

Hoewel de visies sterk van elkaar verschillen, is er sinds het begin van de jaren negentig een algemeen gevoel dat 'zorg', als taak en als onderwerp, aan een herwaardering toe is. Tot nu toe ontbreekt naar mijn mening aan deze herleefde aandacht nog te veel het element waarop ik in deze bijdrage de nadruk heb willen leggen, namelijk dat *de verdeling van onbetaalde arbeid niet losstaat van sociale ongelijkheid*. Onder de voorwaarden van het kostwinnerschapssysteem bleef de onbetaalde zorg als het ware buiten of naast de

algemene ongelijkheid (die in hoofdzaak bestond tussen kostwinners of echtparen onderling) staan. Bij een meer geïndividualiseerd systeem van inkomensverdeling gaat de verdeling van onbetaalde zorg zelf een rol spelen en de meer traditionele parameters van sociale ongelijkheid zoals afkomst, opleiding, leeftijd, duur van werkloosheid, enz. doorkruisen. Het hebben van zorgtaken, of juist het vrijgesteld zijn of kunnen uitbesteden daarvan, beïnvloedt immers (mede) de 'verdiencapaciteit' waarop nu ook steeds meer individuele vrouwen exclusief aangewezen zijn. De paradox van de feminisering van de armoede leert volgens mij dat deze vorm van armoede niet noodzakelijkerwijs een 'erfenis van het verleden' is, die vanzelf zal verdwijnen naarmate er steeds meer vrouwen een inkomen op eigen naam krijgen.

Voorzieningen zoals deeltijdarbeid, kinderopvang en ouder- en zwangerschapsverlof maken op zichzelf geen herverdeling van onbetaalde arbeid tussen de seksen nodig, maar in eerste instantie een herverdeling tussen huishoudens en overheid, of tussen huishoudens en werkgevers. Deze maatregelen blijken in Nederland tot nu toe juist een heel goede aanvulling (en ten dele ook voorwaarde) te zijn geweest op het 'anderhalfverdieners-patroon' dat in afgelopen periode steeds algemener werd. Op grond waarvan verwachten beleidsmakers dat meer van dergelijke maatregelen nu opeens wél een herschikking van dat patroon zouden kunnen bewerkstelligen in plaats van, bijvoorbeeld, een verdere verbreiding daarvan?

Een andere vraag is of het streven naar zorgvriendelijker arbeidsvoorwaarden succes zal kunnen hebben, ook in sectoren van de arbeidsmarkt die werken met relatief laag geschoold personeel. Hier wordt soms al heel zorgvriendelijk gewerkt, maar dan op rekening van de werkneemster (of -nemer) zelf.¹⁴ Deeltijd-, tijdelijke- en flex-contracten spelen in op de beperkte tijd die (o.a.) werknemers met zorgtaken hebben, terwijl relatief lage lonen en arbeidsvoorwaarden mogelijk zijn omdat een deel van de werknemers (zoals gehuwde vrouwen of studenten e.a. jongeren) niet uitsluitend of langdurig op dat inkomen zijn aangewezen voor hun levensonderhoud.¹⁵

De verwachting dat bevordering van de arbeidsparticipatie en individualisering van inkomensvorming voor alle vrouwen gunstig is, kan klassenblind worden genoemd. Zeker zijn er, wellicht mede onder invloed van emancipatiemaatregelen zoals individualisering, positieve actie en (meer) kinderopvang, verbeteringen geweest in de arbeidspositie van vrouwen. Zo stelde Huijgen (1989), die de functieniveaus van mannen en vrouwen analyseerde tussen 1977 en 1985, vast dat weliswaar het gemiddelde functieniveau van mannen in die periode sterker was gestegen dan bij vrouwen, maar dat dit niet gold voor de

hoogste opleidingsniveaus. Het gemiddelde functie-niveau van hoog opgeleide vrouwen ontwikkelde zich in die periode juist gunstiger dan dat van mannen met een hoge opleiding. (Het is op basis van zijn gepubliceerde gegevens helaas niet na te gaan of het hierbij vooral ging om (nog) alleenstaande vrouwen of ook om vrouwen met zorgtaken). Terwijl dus de arbeidspositie van vrouwen gemiddeld (verder) achterbleef en economische zelfstandigheid voor velen van hen een illusie bleef (zie ook Morée, 1991), liepen (betaald werkende) vrouwen met een hoge opleiding, zo lijkt het, wél in op hun achterstand. Dit bewijst naar mijn mening dat de beide doelstellingen van het feminisme, de herverdeling van de betaalde én de onbetaalde arbeid, inderdaad onverbrekkelijk met elkaar verbonden waren.

Een emancipatiebeleid dat deze verbinding verbreekt en sterk gericht is op bevordering van arbeidsparticipatie onder de omstandigheid dat de ongelijke verdeling van zorg is blijven staan, is dus ook een risant beleid.

In lijn met een consequente doorvoering van het nastreven van economische zelfstandigheid van vrouwen zou het belangrijk zijn om opnieuw de positie te durven innemen van het opeisen van een algemene arbeidstijdverkortung per dag en (dus) van dwingend (door de overheid) ingrijpen in het arbeidsvoorwaardenbeleid, om zo daadwerkelijk ook de voorwaarden voor gelijke posities op de arbeidsmarkt te bewerkstelligen. Als deze strategie niet realistisch blijkt, bijvoorbeeld omdat men dan als gesprekspartner in de (huidige) politiek niet meer serieus wordt genomen of omdat de overheid niet tot een dergelijk ingrijpen in staat of bereid is, dan zouden naar mijn mening ook de inkomensaanspraken uit het kostwinnerstijdperk niet langer prijsgegeven moeten worden. Ik denk dat dan bijvoorbeeld het sociale minimum in de sociale zekerheid (en het minimuminkomen in de inkomenspolitiek) niet afgeschaft, maar gehandhaafd moet worden. Er moet een sociaal minimum blijven waarin de aanwezigheid van zorgtaken verdisconteerd is, niet alleen budgettair, maar ook in termen van de daarvoor noodzakelijke tijd. Ik denk ook aan het op principiële niveau terugdraaien van inkomensroosters in de ANW (herstel van het verzekeringskarakter van de nabestaandenverzekering) en aan een generieuze toepassing van vrijlatingsregelingen in ABW; aan het terugdraaien van de arbeidsplicht in de bijstandswet voor alleenstaande ouders, indien de aangeboden of beschikbare betaalde arbeid geen enkel perspectief biedt om boven de armoede- of lage-inkomensgrens uit te stijgen. Ook denk ik dan aan het (eindelijk eens) opzetten van een systematisch en grondig landelijk onderzoek naar de mate waarin alimentatieplichten en bijdragen voor onderhoud van

kinderen voldoende zijn en (kunnen) worden nagekomen. De oude gedachte aan een volksverzekering tegen echtscheiding verdient het volgens mij om opnieuw serieus bestudeerd te worden.

Deze losse ideeën zijn vooral bedoeld als aanzet tot discussie. Belangrijk is m.i. dat het taboe doorbroken wordt dat in emancipatiekringen lijkt te liggen op elk plan dat buiten de sfeer van de betaalde arbeid om compensatie zoekt voor de risico's die aan de onbetaalde zorg vastzitten. Het belangrijkste is evenwel dat principieel de vraag aan de orde komt hoe een emancipatiebeleid zich moet opstellen ten opzichte van een groeiende economische tweedeling onder vrouwen: als een onvermijdelijke of als een ongewenste ontwikkeling.

Literatuur

- Adviesraad van de regering voor het emancipatiebeleid (1996). *Made in Beijing: prioriteiten Nederlands emancipatiebeleid*. Den Haag: Emancipatieraad, adv.nr. IV/44/96.
- Adviesraad van de regering voor het emancipatiebeleid (1997). *Vrouwen in de bijstand. Onderzoek naar het premie- en uitstroombeleid van gemeenten*. Den Haag: Emancipatieraad.
- Akker, P. van den, W. de Graaff & A. Kersten (1998). *De Regeling Kinderopvang Alleenstaande ouders geëvalueerd*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken & Werkgelegenheid.
- Andringa, L. (1987). Na 1990: Vrouwenarbeid zonder economische zelfstandigheid. *Nemesis*, 3-6.
- Andringa, L. (1990). Economische zelfstandigheid tegen haar wil. *Nemesis*, 4-9.
- Beer, Paul de (1996). Werk: uitkomst voor armoede? In G. Engbersen, J.C. Vrooman & E. Snel (Eds.), *Arm Nederland* (pp. 149-161). Den Haag: Vuga.
- Berghman, J., R. Muffels & A. de Vries (1988). Armoede en armoede-onderzoek in de EG. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 2, 15-26.
- Boelens, L. (1993). *Met zekerheid herzien, beschouwingen over vrouwen en sociale zekerheid*. Utrecht: Breed Platform Vrouwen voor Economische Zelfstandigheid.
- Brand, A. (1988). Sociale zekerheid, armoede en onderzoek in Nederland toen en thans. In M.B. Borghardt, C.J.M. Corver & E. Lissenberg (Eds.), *Sociale problemen in België en Nederland* (pp. 149-160), congresboek Vlaams-Nederlandse studiedagen voor sociologen en antropologen. Amsterdam: SISWO.
- Breed Platform Vrouwen voor Economische Zelfstandigheid (1984). *Van vrouwen en de dingen die aan haar voorbijgaan 1*. Utrecht: Breed Platform.
- Breed Platform Vrouwen voor Economische Zelfstandigheid (1988). (...) *en daar hoort ook het bloemetje op tafel bij. Vrouwen en Armoede in Nederland*. Utrecht: Breed Platform.

- Breed Platform Vrouwen voor Economische Zelfstandigheid (1989a). *Recht op betaalde arbeid. Zonder recht op individueel inkomen geen plicht tot arbeid*. Utrecht: Breed Platform.
- Breed Platform Vrouwen voor Economische Zelfstandigheid (1989b). In 1990 *economisch zelfstandig?* Utrecht: Breed Platform.
- Bruijn, J. de (1993). *Naar een Nationaal Zorgplan*, Amsterdam, 8 maart lezing Paradiso.
- Bruyn-Hundt, M. & H. Pott-Buter (1986). Economische zelfstandigheid. In H. d'Ancona e.a. (Eds.), *Vrouwen en economische zelfstandigheid* (pp. 15-43). Amsterdam: SUA.
- Bussemaker, J. (1993). *Betwiste zelfstandigheid; individualisering, sekse en verzorgingsstaat*. Amsterdam: SUA.
- Cantillon, B. (1996). Vrouwenarmoede: de prijs voor een envolttoede emancipatie. In J. Bradshaw, B. Cantillon e.a. (Eds.), *Arme vrouwen; La situation des femmes dans le cadre de la recherche concernant la pauvreté* (pp. 15-45). Diepenbeek: Steunpunt vrouwenstudies.
- Daly, M. (1992). Europe's Poor Women? Gender in Research on Poverty. *European Sociological Review*, 8, 1-11.
- Delft, M. van, M. Niphuis-Nell & C. Oudijk (1988). *Eenoudergezinnen: ontstaan, leefsituatie en voorzieningengebruik*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dessens, J. (1996). Inkomensongelijkheid van huishoudens; verwachte ontwikkelingen op basis van gegevens in de periode 1979-1991. In H.G.B. Ganzeboom & W.C. Ultee (Eds.) *De sociale segmentatie van Nederland in 2015*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Emancipatiebureau Den Haag (1997). *Zelf verantwoordelijk, maar hoe?* Den Haag: Emancipatiebureau Den Haag.
- Engberink, O. (1987). *Minima zonder marge*. Rotterdam: Gemeentelijke Sociale Dienst Rotterdam.
- Engbersen, G. & R. van der Veen (1987). *Moderne armoede*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Engbersen, G. (1990). Inkomensverdeling en het ontstaan van moderne armoede. In K. Schuyt & R. van der Veen (Eds.), *De verdeelde samenleving* (pp. 117-137). Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Engbersen, G. (1990). *Publieke bijstandsgeheimen; het ontstaan van een onderklasse in Nederland*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Engbersen G., J.C. Vrooman & E. Snel (Eds.) (1996). *Arm Nederland. Het eerste jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Den Haag: VUGA.
- Goudzwaard, B. (1998). Wetenschappelijke blindheid voor een toerekeningsleer in de economie. In M. Baltussen & J. Wortum (Eds.), *De rijke kant van Nederland, armoede staat zelden op zichzelf* (pp. 31-47). Amsterdam: Van Gennep.
- Hendrickx, J., W. Uunk & J. Smits (1995). Stratificatie en het huwelijk: partnerkeuze en partnereffecten. In J. Dronkers & W.C. Ultee (Eds.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland* (pp. 162-182). Assen: Van Gorcum.
- Holtmaat, R. (1992). Het onverzekerbare risico van de gescheiden vrouw. In N.J.H. Huls (Ed.), *Sturing in de risicomaatschappij* (pp. 67-92). Zwolle: Tjeenk Wilink.
- Holtmaat, R. (1992). Naar een gefeminiseerd sociale zekerheidsbestel? *Ars Aequi*, 7/8, 399-408.
- Hooghiemstra, B.T.J. & M. Niphuis-Nell (Eds.) (1993). *Sociale atlas van de vrouw deel 2: Arbeid, inkomen en faciliteiten om werken en de zorg voor kinderen te combineren*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huijgen, F. (1989). *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland dl 3*. Den Haag: OSA (Organisatie voor strategisch arbeidsmarktonderzoek).
- Jong-Gierveld, J. de, T. van Tilburg & R. Plomp (1997). Feminisering van de armoede onder ouderen in Nederland. *Mens en Maatschappij*, 72, 248-261.
- Keuzenkamp, S. & A. Teunissen (1990). *Emancipatie ten halve geregeld, Continuïteit en inmenging in het emancipatiebeleid*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Kleyn, H. de, H. van de Stadt & R. van der Werf (1991). Inkomensontwikkelingen 1977-1990. *ESB*, 76, 1989-1991.
- Lanahan Mac, S., A. Sörensen & D. Watson (1989). Sex differences in poverty 1950-1980. *Signs*, 15, 102-122.
- Linthorst, M. (1990). Arbeidstijdverkorting: Van utopie naar strategie. In W. Dorsman & M. Goudt (Eds.), *Vrouwen en politieke strategieën* (pp. 12-25). Leiden: Stichting Burgerschapskunde.
- Ministerie van Sociale Zaken & Werkgelegenheid (1985). *Emancipatie van de vrouw in de regeringsverklaring en in de memories van toelichting, begrotingsjaar 1985*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Ministerie van Sociale Zaken & Werkgelegenheid (1992). *Beleidsprogramma Emancipatie 'Met het oog op 1995'*. Den Haag: Directie Coördinatie Emancipatiebeleid.
- Ministerie van Sociale Zaken & Werkgelegenheid (1995). *De andere kant van Nederland. Over preventie en bestrijding van stille armoede en sociale uitsluiting*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Morée, M. (1991). Een illusie van economische zelfstandigheid. In C. Bouw, J. van Hoof, P. de Jong, B. Kruithof & L. van der Maessen (Eds.), *Macht en Onbehagen* (pp. 101-115). Amsterdam: SUA, SIS-WO.
- Niphuis-Nell, M. (1987). Vrouwen en armoede. *De maatschappelijke verdeling van armoede: verslag van de*

Oldenhoff lezingen 1987 (pp. 49-61). Plaats en uitgever onbekend.

Niphuis-Nell, M. (Ed.) (1997). *Sociale Atlas van de vrouw deel 4: veranderingen in de primaire leefstijl*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (1996). *Trendrapport vraag naar arbeid 1996*. Den Haag: OSA.

Outshoorn, J. (1991). Belangen en barrières. Het vrouwelijk onbehagen en de agenda voor de jaren negentig. In C. Bouw, J. van Hoof, P. de Jong, B. Kruithof & L. van der Maessen (Eds.), *Macht en Onbehagen* (pp. 209-219). Amsterdam: SUA, SISWO.

Pearce, D. (1978). The feminization of poverty: Women, Work and Welfare. *Urban and Social Change Review*, 11, 28-37.

Pearce, D. (1993). Change in the Other America: Women's Poverty in the 1990s. *Women, a cultural review*, 4, 1-7.

Pessers, D. (1994). *De wet van het hart*. Amsterdam: Balans.

SCP/CBS (1997). *Armoedemonitor 1997*. Rijswijk: SCP.

SCP/CBS (1998). *Armoedemonitor 1998*. Den Haag: SCP.

Smit, J. (1972). Gelijkheid vertaald naar de helft. In J. Smit, *Er is een land waar vrouwen willen wonen, teksten 1967-1981*, (125-131), Amsterdam: Sara 1984. (oorspr. *Socialisme en Democratie* 29 (1972), 98-102.

Smit, J. (1978). Tien jaar MVM. Vijf-urige werkdag. In J. Smit, *Er is een land waar vrouwen willen wonen, teksten 1967-1981*, (285-291), Amsterdam: Sara 1984. (oorspr. Rede uitgesproken in Utrecht, 11 november 1978).

Teldersstichting (1983). *Naar maatschappelijke zelfredzaamheid; een liberale visie op emancipatie*. Den Haag: Teldersstichting.

Tweede Kamer (1992/1993). *Beleidsprogramma Emancipatie: Met het oog op 1995*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1992-1993 a.22.913, nr. 2.

Tweede Kamer (1995/1996). *Emancipatie in uitvoering: koersbepaling van het emancipatiebeleid na 1995*. Tweede Kamer vergaderjaar 1995-1996 b. 24.406, nr. 4.

Vranken, J. (1988). Van 'moderne' naar 'nieuwe' armoede. Over de herontdekking en herdefiniëring van een sociaal probleem in de Belgische verzorgingsstaat. In M. B. Borghardt, C.J.M. Corver & E. Lissenberg (Eds.), *Sociale problemen in België en Nederland* (pp. 138-160). Amsterdam: SISWO.

Wetenschappelijk Bureau van het CDA (1997). *De verzweven keuze van Nederland; naar een christen-democratisch familie- en gezinsbeleid*. Den Haag: WICD.

Wilterdink, N. (1998). De steeds rijkere kant van Nederland. In M. Baltussen & J. Wortum (Eds.), *De*

rijke kant van Nederland, armoede staat zelden op zichzelf (pp. 21-31). Amsterdam: Van Gennep.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1990). *Een werkend perspectief, arbeidsparticipatie in de jaren '90*. Den Haag: SDU.

Zwinkels, M. (1990). Maakt loonarbeid een einde aan de marginalisering van vrouwen? In *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 11, 119-132.

Noten

1. Met dank aan Tineke ten Velden voor scherpe analyses en verhelderende kritiek op eerdere versies. Met dank aan Margo Brouns voor algehele aanmoediging en ondersteuning.
2. Inkomensongelijkheid wordt over het algemeen berekend op grond van jaarlijks belastbaar inkomen. Dat betekent dat aftrekbare inkomensonderdelen, zoals schulden of hypotheek, uit beeld verdwijnen, en daarmee natuurlijk ook een belangrijk deel van de economische en sociale ongelijkheid. Ook in dit artikel is dat noodgedwongen het geval; trends in (besteedbaar) inkomen liggen ten grondslag aan de meeste armoede-onderzoeken waarop ik mijn beschouwing baseer. Maar misschien zullen de vermogensverschillen die nu opgebouwd worden, wel veel belangrijker zijn voor verschillen in levenskansen van toekomstige generaties, vooral wanneer algemene overheidsvoorzieningen verder worden afgebouwd. De alleenstaande ouders die in dit artikel als arm gelden, beleven dan ook misschien wel minder sociale ongelijkheid, dan hun kinderen later zullen doen.
3. Het WRR-rapport: 'Een Werkend Perspectief; arbeidsparticipatie in de jaren negentig' (1991).
4. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid: 'De andere kant van Nederland' 1995.
5. Alle onderliggende cijfers zijn ontleend aan de Armoedemonitor 1998.
6. Het mechanisme dat een toename van de sociale ongelijkheid veroorzaakt wanneer het tweeverdienerschap algemeen wordt, is m.i. gemakkelijk te begrijpen: wanneer huwelijkspartners een vergelijkbaar opleidingsniveau hebben, en dat is in Nederland (in toenemende mate zelfs) het geval (Hendrickx e.a. 1995), geldt de volgende regel: het verschil tussen één keer een laag inkomen en één keer een hoog inkomen is kleiner dan het verschil tussen twee (of anderhalve) lage inkomens en twee (of anderhalve) hoge inkomens.
7. Gegevens hierover zijn bijzonder schaars. Op grond van enkele steekproeven schatten Van Delft e.a. (1988, p. 59) dat in de eerste helft van de jaren tachtig ongeveer de helft van de gescheiden vrouwen kinderalimentatie ontving en 10% ex-echtgenote-alimentatie. In 1993 meldde nog maar 23% van de

gescheiden moeders kinderalimentatie te ontvangen; een percentage lager dan tien jaar eerder, maar ook lager dan het aantal in dat jaar door de rechter opgelegde kinderalimentaties (Niphuis-Nell, 1997, pp. 97-98).

8. Deze ingreep had blijkbaar zulke negatieve gevolgen dat men zich in de tweede helft van de jaren negentig genoodzaakt voelde deze afschaffing weer enigszins te repareren (in de nota 'de andere kant van Nederland'). Ook de emancipatieraad pleitte er toen voor om vrijlatingsregelingen bij inkomen uit deeltijd- of tijdelijke arbeid opnieuw in te voeren, ook voor groepen die nu eigenlijk volledig arbeidsplichtig zijn: alleenstaande ouders met kinderen ouder dan vijf jaar en partners van uitkeringsgerechtigden (Adviesraad, 1997, p. 98).

9. Ook van een andere trend hebben weduwen in de toekomst mogelijk te duchten. Steeds vaker worden particuliere aanvullende pensioen- en nabestaandenverzekeringen afgesloten op zogenaamde 'risicobasis': wanneer een werknemer uit zijn pensioenfonds stapt, stopt ook de dekking voor het nabestaandenpensioen.

10. Behalve de inkomensdeling in leefverband binnen het huwelijk vallen hieronder onder andere weduwe-uitkeringen en nabestaandenpensioenen, alsmede alimentatie en bijdragen aan het levensonderhoud van kinderen

11. De oorzaken van de feminisering van de armoede onder alleenstaande ouderen (boven 65 jaar) zijn op basis van de beschikbare cijfers niet direct te begrijpen. In elk geval zal de algemene ouderenaftrek, die rond 1995 in het kader van de armoedebestrijding werd ingevoerd, niets veranderen aan het inkomensverschil tussen mannen en vrouwen van die leeftijd.

12. Dat hiertoe wel (uiteindelijk mislukte) pogingen zijn ondernomen is onder andere beschreven door Holtmaat (1992).

13. Bijvoorbeeld de volgende definitie: 'moderne armoede kan globaal worden beschreven als de structurele uitsluiting van burgers van maatschappelijke deelname die gepaard gaat met permanente afhankelijkheid van de overheid' (Engbersen, 1990, p. 135).

14. Volgens Van den Akker e.a. (DEMOS, 1998, p. 75) komen lager opgeleiden doorgaans niet in aanmerking voor door de werkgever gefinancierde kinderopvangplaatsen, die overigens bij veel typische vrouwenberoepen überhaupt ontbreken.

15. Misschien is het niet eens al te wild om te denken dat het succes van het zogeheten 'poldermodel' voor een deel verklaard kan worden doordat Nederland meer dan omringende landen heeft kunnen interen op het 'vet' van het kostwinnerschapssysteem, dat elders al minder 'voorradijg' was.